

વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને કાયદાકીય જોગવાઈઓ: હેબિયસ કોર્પસના વિશેષ સંદર્ભમાં

કોઈપણ દેશનું બંધારણ તે દેશની શાસન વ્યવસ્થા સૂચવે છે. ભારતનું બંધારણ એક અદભૂત દસ્તાવેજ છે, અજોડ છે. વિશ્વના અન્ય દેશોના બંધારણમાં એક નવીન ભાત પાડે છે. બંધારણના આમુખમાં જ ઉચ્ચ આદર્શો વ્યક્ત થાય છે. સાથો સાથ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહીના સોપાનો તેમજ ન્યાય હાંસલ કરવાની ઝંખના જોવા મળે છે. વિચાર, વાણી, માન્યતા, ધર્મ અને શ્રદ્ધાની સંપૂર્ણ સ્વાતંત્રતા તથા દરજ્જા અને તકની સમાનતા પણ નિર્દિષ્ટ છે. વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતાની સિધ્ધિ અર્થે ભાઈચારાની લાગણી અભિપ્રેત છે. ઈ.સ.1949ના નવેમ્બરની 26મી તારીખે બંધારણસભાએ બંધારણનો સ્વીકાર કરી તેને કાયદાનું સ્વરૂપ આપ્યું તે સર્વવિદિત છે. ભારતના પ્રજાજનોને સમર્પિત આ બંધારણ અને તેની જોગવાઈઓ ખરા અર્થમાં કેટલી સાર્થક નીવડી છે, તે તપાસનો વિષય બને છે.

સ્વાતંત્રતાનો અધિકાર અને તેની જોગવાઈઓ:-

લોકશાહીના પ્રાણ સમાન સ્વાતંત્રતાનો હક બંધારણમાં આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં કલમ 19 થી 22 હેઠળ વિવિધ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. 19મી કલમ હેઠળ જે સ્વાતંત્રતાઓ આપી છે, તે આ પ્રમાણે છે:

- 1) વાણી અને અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય
- 2) શાંતિપૂર્વક અને શસ્ત્રો વિના ભેગા થવાનું સ્વાતંત્ર્ય
- 3) મંડળો, સંસ્થાઓ કે સંઘો રચવાનું સ્વાતંત્ર્ય
- 4) ભારતના કોઈપણ પ્રદેશ કે વિસ્તારમાં મુક્તપણે હરવા- ફરવાનું સ્વાતંત્ર્ય
- 5) ભારતના કોઈપણ ભાગમાં રહેવાની તેમજ કાયમી ધોરણે સ્થાયી વસવાટ કરવાની સ્વાતંત્રતા
- 6) કોઈપણ વ્યવસાય, ધંધો, રોજગાર કે વ્યાપાર કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય

આપણે માનવસમાજમાં રહીએ છીએ એટલે આ બધી સ્વાતંત્રતાઓનો ઉપયોગ મન ફાવે તે રીતે અથવા સ્વચ્છંદી રીતે કરી ન શકીએ, તેથી આ દરેક સ્વાતંત્રતા ઉપર બંધારણે અમુક વાજબી મર્યાદાઓ મુકેલી છે. કઈ સ્વાતંત્રતા કઈ મર્યાદાઓ હેઠળ ભોગવવાની છે એની સ્પષ્ટતા પણ બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

કલમ 20 વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ સાથે જોડાયેલી છે. કલમ 20 હેઠળ વ્યક્તિને ચાર સલામતીઓ આપવામાં આવી છે: (અ) ગુનાના સમયે અમલમાં હોય તે કાયદાનો ભંગ કર્યો હોય તો જ વ્યક્તિને ગુનેગાર ઠેરવી શકાય. (બ) ગુનાના સમયે અમલી કાયદામાં જણાવવામાં આવી હોય તેથી વધુ સજા કરી શકાય નહીં (ક) એક જ ગુના માટે એક થી વધુ વાર સજા કરી શકાય નહીં (ડ) ગુનેગારને પોતાની વિરુદ્ધ જુબાની આપવાની ફરજ પાડી શકાય નહીં.

કલમ 21 જીવન અને અંગત સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણની ખાતરી આપે છે. આમાં માનવીય ગૌરવ સાથેનું જીવન અભિપ્રેત છે. ગૌરવપૂર્ણ જીવન માટે શિક્ષણ અતિ આવશ્યક હોવાથી વર્ષ 2002માં 86માં બંધારણીય સુધારા દ્વારા કલમ 21(A) નો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો અને બાળકના પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાના હકને મૂળભૂત હકનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. વર્ષ 2010માં કાયદા ધ્વારા છ થી ચૌદ વર્ષના બાળકને રાજ્યએ 'નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત' શિક્ષણ પૂરું પાડવાનું રહેશે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી. આ રીતે શિક્ષણ મેળવવાનો હક રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન (RTE) મૂળભૂત હકનું સ્થાન પામ્યો. આમ, જીવન જીવવાના હકને વધુ વિસ્તૃત બનાવવામાં આવ્યો છે.

ક્લમ 22 હેઠળ ધરપકડ અને અટકાયત સામે રક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે: (અ) ધરપકડનું કારણ જાણવાનો હક (બ) પોતાની પસંદગીના વકીલ સાથે ચર્ચા અને તેના ધ્વારા બચાવ કરવાનો હક (ક) ધરપકડ કે અટકમાં લેવામાં આવેલ વ્યક્તિને નજીકના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ ચોવીસ કલાકમાં રજૂ કરવો જરૂરી છે.

ઘણી વખત નાગરિકની ઓચિંતી ધરપકડ કરવામાં આવે છે, અને તેને જો અદાલતમાં હાજર કરવામાં આવે નહીં તો સ્વતંત્રતાના હક પ્રમાણે તે વ્યક્તિ બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ (Habeas Corpus-હેબિયસ કોર્પસ) ની અરજી ધ્વારા પોતાને અદાલતમાં હાજર થવાની અને પોતાનો બચાવ કરવાની માગણી કરી શકે છે.1 અપવાદ રૂપે, ધરપકડના સમયે દુશ્મન રાજ્યની વ્યક્તિને આ અધિકારો મળતાં નથી.

1976ની કટોકટી અને હેબિયસ કોર્પસ:-

1976ની કટોકટી દરમ્યાન કલમ 21ની મોકુફીની જાહેરાત બાદ વિરોધપક્ષના અનેક આગેવાનોની મિસા હેઠળ ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. તેને પડકારતી હેબિયસ કોર્પસની રિટ અરજી હાઈકોર્ટોએ દાખલ કરતાં, સરકાર તરફથી સુપ્રિમ કોર્ટમાં અપીલ થઈ. હેબિયસ કોર્પસ કેસ2 ના નામે પ્રખ્યાત થયેલા કેસમાં સરકાર તરફથી એવી રજૂઆત થઈ કે, 1950માં બંધારણ અમલમાં આવ્યા બાદ લોકોના જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારો માટે એકત્રમાત્ર સ્ત્રોત કલમ 21 છે. એ જોગવાઈ જો મોકૂફ રહેલી હોય તો આરોપીને એ સામે કોઈ રક્ષણ રહેતું નથી અને તે કોર્ટમાં ફરિયાદ પણ કરી ન શકે. સામે પક્ષે એવી રજૂઆત થઈ કે કલમ 21 ઉપરાંત 19, 20 તથા 22ની જોગવાઈઓ તથા નૈસર્ગિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોમાંથી પણ વ્યક્તિના જીવનનો તથા સ્વતંત્રતાનો અધિકાર નિષ્પન્ન થાય છે.3 આ કેસમાં કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે, કલમ 21ની બહાર વ્યક્તિને જીવનનો અને સ્વતંત્રતાનો કોઈ અધિકાર નથી.

વ્યક્તિના જીવન અને સ્વતંત્રતા સામેનો સૌથી માટો ભય રાજ્ય તરફથી ઊભો થાય છે. કલમ 21થી એ બંને અધિકારો નષ્ટ કરવાની સુવિધા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવા એના શબ્દો છે. એ માટે ફક્ત એક જ શરત છે, અને તે કાયદા દ્વારા નિશ્ચિત થયેલી કાર્યવાહીની. વિધાનમંડળના કાયદા દ્વારા એવી કાર્યવાહી નક્કી થઈ, એટલે વ્યક્તિનું જીવન કે સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરવાનું લાયસન્સ રાજ્યને મળી જાય એવો ભાવ ગોપાલન કેસના ચુકાદા4 માં સુપ્રિમ કોર્ટે વ્યક્ત કર્યો હતો. થોડા ચઢાવ-ઉતાર સાથે 1978 માં મેનકા ગાંધી5 કેસના ચુકાદા સુધી એવી સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી. મેનકા ગાંધી ચુકાદાથી સર્વોચ્ચ અદાલતના વલણમાં પરિવર્તન જોવા મળ્યું.

ક્લમ 22ના ક્લોઝ (1) પ્રમાણે ધરપકડનું કારણ જાણાવવાથી બંદીને પોતાનો બચાવ માટેની તક ઊભી થાય છે. કારણો અંગેની માહિતી આપ્યા વિનાની ધરપકડ અવૈધ છે અને બંદી એ કારણે કોર્ટ દ્વારા મુક્ત થઈ શકે છે. ધરપકડ અંગેના કારણોની પૂરેપૂરી વિગતો જાણાવવી જરૂરી નથી. પરંતુ બૌદ્ધિક રીતે સંભવિત કારણોનું તેમાંથી અનુમાન થઈ શકે તેટલા પ્રમાણમાં તો હોવી જોઈએ. વિગતો પૂરતી ન લાગે તો કોર્ટે તેની માગણી કરી શકે છે. કાયદાની કેવળ કલમ ટાંકવાથી ગુનાની વિગતનો ખ્યાલ આવી શકે નહીં.

પોતાની પસંદગીના ધારાશાસ્ત્રી રોકીને પોતાનો બચાવ કરવાનો અધિકાર ક્લોઝ (2) માં કેદીને આપવામાં આવ્યો છે. આ જોગવાઈ 'કાયદાનું શાસન' (Rule of Law) ના સિદ્ધાંતની પાયાની આવશ્યકતા છે, તેમજ ગુનેગારને પોતાની વિરુદ્ધ પુરાવો આપવા કે કબૂલાતનામુ મેળવવા ફરજ પાડવા સામેનો એક અસરકારક અવરોધ છે. આરોપીની ધરપકડ થાય તે અગાઉ, તે તપાસની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમ્યાન કોઈપણ સમય દરમ્યાન ધારાશાસ્ત્રીની સલાહ લેવાનો તથા તેને જાહેર રાખવાનો એમાં સમાવેશ થાય છે.7 ધરપકડ બાદ ચોવીસ કલાકમાં સૌથી નજીકના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ કેદીને રજૂ કરવાની જોગવાઈ, મુક્તિ ગુમાવતા નાગરિક પરત્વે ન્યાયિક ધ્યાન ખેંચવા તથા પોલીસ દ્વારા થતા દાબદબાણ કે કનડગતની શક્યતા નિવારવા માટેની સાવચેતીયુક્ત જોગવાઈ છે. ધરપકડ કોઈપણ સત્તાધિકારીના આદેશથી થઈ હોય, પરંતુ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવાનું અનિવાર્ય છે. ઉત્તરપ્રદેશ વિધાનસભાના સ્પીકરના આદેશને આધારે મુંબઈમાંથી પકડવામાં આવેલા આરોપીને ચોવીસ કલાકમાં મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ હાજર કરવાને બદલે સીધા લખનૌ લઈ જઈ સ્પીકર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો. સુપ્રિમ કોર્ટે આ કેસ8 માં તથા ત્યારબાદના ભીમસિંગના કેસના9 ચુકાદામાં એ વ્યવહારને ગેરબંધારણીય ઠરાવ્યો છે. ભાગલપુર અંધીકરણ કેસ10 ના ચુકાદામાં પણ કોર્ટે જણાવ્યું છે કે, ચોવીસ કલાકની જોગવાઈનો સખ્તાઈથી અમલ કરવો જરૂરી છે.11 રાષ્ટ્રીય કટોકટીના અમલ દરમ્યાન જુદી જાહેરાત દ્વારા કલમ 21નો અધિકાર મોકૂફ રાખવાની રાષ્ટ્રપતિને સત્તા હતી તથા 1962, 1971 માં તથા 1976માં રાષ્ટ્રપતિએ કલમ 359ની રુએ એવી સત્તાનો ઉપયોગ પણ કર્યો હતો. 1978માં 44માં સુધારા દ્વારા તેના પર નિયંત્રણ આવી ગયું અને તે કારણે હેબિયસ કોર્પસનું મહત્વ ઐતિહાસિક પણ બન્યું છે.

આપણા પ્રજાતંત્રના ઈતિહાસનો બીજો કોઈપણ કાળ 1975થી 1977ના ગાળા જેટલો શિક્ષણદાયક નથી. જોર્જ સાંતાયને કહ્યું છે: “પ્રગતિ ફેરફારમાં રહેલી નથી પણ તે સાતત્ય ઉપર આધાર રાખે છે... જે લોકો ભૂતકાળને યાદ રાખી શકતા નથી તેમને ભૂતકાળના પુનરાવર્તનની સજા થાય છે.” જો આપણાં મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યોને જિવાડવાં હોય તો જે સમયે એ સ્વાતંત્ર્યો આંચકી લેવામાં આવ્યાં હતાં તે કટોકટીકાળના બનાવો યાદ રાખવા એ બહુ જ અગત્યનું છે. જે એકવાર બની ગયું છે તે ફરીવાર પણ બની શકે. 12 અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું છે કે, લોકશાહીને સાચા અર્થમાં ક્ષીભૂત બનાવવી હોય તો નાગરિકોની જાગૃતિ જરૂરી છે. કાયદાનું શાસન જ લોકશાહીને સફળ બનાવી શકે.

ઉપસંહાર:-

લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થાનું હાર્દ જીવનપ્રણાલી સાથે પણ અજોડ રીતે જોડાયેલું છે. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સમાનતા એ લોકશાહીના પાયાના મૂલ્યો સમાન છે. આ મૂલ્યોની જાળવણી અને તે દ્વારા માનવીય ગૌરવની રક્ષા એનું મૂળગત તત્ત્વ છે. તેથી જ આપણે આપણાં બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકારોને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તેના રક્ષણની પણ જોગવાઈ દર્શાવી છે. આ અર્થમાં મૂળભૂત અધિકારો મર્યાદિત સરકારનો ખ્યાલ વ્યક્ત કરે છે. અમર્યાદિત અને બેજવાબદાર સરકાર પર અંકુશ મૂકવાની આ જોગવાઈઓ છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના અમુક ક્ષેત્રો એટલાં બધાં અગત્યના છે કે, તેમાં રાજ્યના હસ્તક્ષેપ થવા ઉપર મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર મૂળભૂત અધિકારોની મર્યાદામાં રહીને જ શાસન કરવાની સરકારને ફરજ પડે છે.

સંદર્ભસૂચિ:-

1. પ્રા.પંડ્યા હસમુખ, રાજ્યશાસ્ત્ર પરિચય ભાગ-1, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ, સુધારેલી દસમી આવૃત્તિ- 2002, પાના નં.179
2. A.D.M. Jabalpur V. Shivkant, AIR 1976 S.C.1207
3. પ્રો.નાયક ડી.બી., ભારતનો બંધારણીય કાયદો, પ્રકાશક: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય- 2010, પાના નં.219
4. A.K.Gopalan V. Madras AIR 1951 S.C.27
5. Maneka Gandhi V. India AIR 1978 S.C.597
6. Madhu Limaye V. Punjab AIR 1959, Punjab 506
7. Nandini Satpattiy V. P.L.Dani AIR 1978 S.C.1025
8. Ganpati V. Nasitul Hasan AIR 1954 S.C.636
9. Bhimsing V. J.K. (1985) 4 S.C.C.677
10. Khatari V. Bihar AIR 1981 S.C.928
11. પ્રોફેસર નાયક ડી.બી., ભારતનો બંધારણીય કાયદો, પ્રકાશક:યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, સુધારેલી દસમી આવૃત્તિ, 2010 પાનાનં.222
12. પાલખીવાળા એન.એ., અમે ભારતના લોકો, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-14 (પાના નં.13, પ્રસ્તાવનામાંથી)

પ્રા.ડૉ.હેમા જીકાદરા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ

ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ

અમદાવાદ